

СПЕЦИФИКА НА БЪЛГАРСКОТО „ДИСИДЕНТСТВО“

Наталия Христова

През 70-те години в София се подвизаваше безобиден луд, който застава на ръба на тротоара викаше: „Долу Тодор Живков!“ Десетина минути по-късно го прибираха. После го пускаха и той отново излизаше на тротоара с вика си „Долу Тодор Живков“.

През последните десет години темата „дисидентство“ стана особено актуална. В самото начало на промените в масовото съзнание беше изграден подобен образ на „борца против комунизма“. Еуфорията на отрицанието на близкото минало беше толкова голяма, че хората забравяха да си задават въпроси от вида: Такива инцидентни, нездравни прояви ли формираха критичното ни отношение към властта? Не се ли отнасяхме към това поведение със снизходителна усмивка? Как всъщност осмисляхме живота си?

Постепенно българите започнаха да изпитват раздражение от многобройните „дисидентски“ себелегитимации, които изпълниха публичното пространство. Проявиха се и някои резерви към организации от типа на „Съюза на репресираните“, тъй като те неизбежно отправяха асоциациите към привилегиите на доскорошните „активни борци против фашизма“. Стигна се дотам, че бившият президент Желю Желев, чиито заслуги в противопоставянето на комунистическата власт признаваха почти всички, да заяви: „Дисидент – почти мръсна дума.“¹

За компрометирането на понятието „дисидент“ допринесе, макар и неволно, работната група по съставяне Речника на източноевропейското дисидентство². Провъзгласените от нея „принципи за подбор на личностите“, принципи, приети по време на международна среща на „дисидентите“, състояла се през ноември 1996 г. в Полша³, при конкретното им прилагане предизвикаха твърде противоречиви реакции. След започналото целенасочено издирване на хора, които са отричали социализма като обществена система

¹ Е. Иванова. Българското дисидентство. С., 1997, с. 37.

² Към дружество „Гражданин“ е създадена специална структура „Център за изследване на антикомунистическата съпротива и на дисидентството в България“ с програмен директор Силвия Борисова, която става официалният участник в международния изследователски проект „Речник на дисидентите“. – Демократически преглед, 1996 – пролет/97, № 10, 322-323.

³ Пак там, с. 326

и съответно са репресирани за тази си дейност и тяхното официално легитимиране като „дисиденти“, дискусиата по тази тема стана твърде емоционална. От една страна имената на тези хора се оказаха неизвестни за мнозинството българи. Бързите санкции на комунистическата власт бяха ограничили както действията им, така и възможностите им да повлияят върху по-широки обществени среди. Сведения за подобни личности бяха огласени и в отделни публикации на бивши служители на Държавна сигурност⁴. Така беше поставено героично-мъченическото начало на търсенето. От друга страна, с голяма категоричност и с подчертана ирония, екипът по Речника се отнасяше към репресирани членове на БКП, като на почти всички тях (с изключение на Радой Ралин) се отхвърляше каквато и да е възможност за „дисидентска“ принадлежност. Противоположно мнение относно дейността на Радой Ралин и Блага Димитрова (абсолютно несъгласие тези двама поети да се определят като „дисиденти“) изрази Бончо Асенов, който изтъкна аргумента, че „техните книги са печатани с благословията на Държавна сигурност“⁵.

Разбира се, приповдигнатта на дебатите се дължеше и на заеманите емоционално-категорични позиции към отделните „дисидентски“ прояви. Така до днес най-спорно си остава отношението към възникналите неформални организации в края на 80-те години. В някои публикации авторите на Речника отстояваха мнението, че след началото на съветската „перестройка“ е било много по-лесно и много по-безопасно да си „инакомислещ“⁶. До голяма степен те бяха повлияни и от слухове, че част от участниците в неформалните клубове и сдружения са били свързани с Държавна сигурност. В публичното пространство активно се заговори за операция „Клин“, не малко от популярните участници в неформалните организации също изказваха мнения за намеса на Държавна сигурност при учредяването им⁷. По такъв начин бе оспорено и омаловажено значението на тези организации в противопоставянето на комунистическата власт. В същото време както екипът на Речника (понякога в същите, понякога в други свои публикации), така и някои историци, лансираха тезата, че българското „дисидентство“ е закъсняло, че неговото начало поставят именно неформалните организации, възникнали през 1988 г.⁸ Като цяло дискутиращите страни се ръководеха от общоприетата представа на ХХ в. за „дисидентството“, а именно, че то е организирана форма на съпротива в страните от Източна Европа срещу властващите в тях идеологически и политически доктрини, чиято крайна

---

⁴ Б. Асенов. От Шесто за Шесто и след това. С., 1999; Д. Иванов. Политическото противопоставяне в България 1956-1989 г. С., 1994.

⁵ Б. Асенов. Знаем кои са дисиденти според Шесто. – Сега, 29 окт. 1998.

⁶ Демократически преглед, пролет 2000, № 43, с. 323.

⁷ Е. Иванова. Цит. съч., 154-157.

⁸ И. Баева. Из историята на българското дисидентство – Общественият комитет за екологична защита на Русе и властта. – ИДА, 76, 33-52.; Също Е. Калинова, И. Баева. Българските преходи 1944-1999. С., 2000, 131-145.

цел е премахването на социалистическия строй. Или „дисидентството“ се отъждествяваше с антисоциализъм и антикомунизъм. Михаил Неделчев, който, макар и формално, възглавява групата по Речника дори предпочита да подрежда в една посока – на антикомунистическата съпротива – и репресираните по закона за Народния съд, и опозиционната политическа дейност от края на 40-те години, и репресираните некомунисти през 50-те, и емигриралите на Запад българи, които създават организации по места или пък водят предавания на български език по чуждите радиостанции, и неизвестни политически затворници от 60-те до 80-те години. В същото време той изразява съмнение в „дисидентската“ принадлежност на творците на т. нар. от него култура на стоическата нормалност⁹, на последователната позиция през всичките години след 1956 на български интелектуалци, репресирани от властта, които оказват морално-ценностно въздействие върху различни кръгове от българското общество. Или „дисидентството“ не се разглежда като дейност в развитие, чието начало е именно индивидуалното отстояване и личният изказ на несъгласие с някои от общоприетите норми на социалистическото общество и чийто край са неформалните организации, а се свързва само с тази финална форма на изява.

Определено по-различно мнение за „дисидентството“ изразява Евгения Иванова, която е и активен участник в най-популярната неформална българска организация от края на 80-те години – „Клубъг в подкрепа на гласността и преустройството“. Във въвеждащата част на книгата „Българското дисидентство 1988-1989“, в която са събрани интервюта с голяма част от участниците в неформалните организации от този период, тя казва: „...най-общата характеристика на дисидентството е нравственият протест“¹⁰. А във финала на разсъжденията си заявява: „И – тъй като никога не съм се страхувала от парадоксите – ще се осмеля да нарека дисидентството нравствен егоизъм. Дисидентството е начин да спасиш себе си – като съхраниш за собственото си „его“ една желана представа. Дисидентството е невъзможност да живееш в лъжа, както казват Солженицин и след него Хавел. Дисидентството е необходимост... Струва ми се, че смисълът на онова, което определяме като дисидентство, беше един-единствен – народът да проговори. И той проговори. Останалото няма значение.“¹¹

Мнението на Е. Иванова, което е много по-близко до разбирането на Солженицин за „дисидентството“, отколкото до масовите пост-социалистически представи, отваря следващата голяма дискусия, която се води още в предшестващия период от В. Хавел и М. Кундера, която дискусия най-общо може да бъде определена като разговор за смисъла и безсмислието на „дисидентството“...¹²

⁹ Демократически преглед, 2002, № 49, с. 197.

¹⁰ Е. Иванова. Цит. съч., с. 12.

¹¹ Пак там, с. 13.

¹² В. Хавел. Задочен разпит. С., 1992, 218-226.

Твърде интересен е въпросът за причината и източниците на точно тази пост-социалистическа идентификация. Най-общо източниците са два: мнението на Запада за „дисидентството“ (от където идва и актуализацията на самия термин, чийто буквален превод от латински означава „седа отделно“, отграничавам се. Трябва да се има предвид, че не само емблематичните „дисидентски“ личности като Солженицин и Хавел имат възражения към това определение, а и почти всички други по-известни източноевропейски „дисиденти“ го намират за неточно, изразяват резерви към него и го използват предимно в кавички) и мнението на официалната комунистическа власт в източноевропейските държави. И двете страни под „дисидентство“ разбират организирани движения с антисоциалистическа насоченост. В България тази позиция ясно изразява Тодор Живков в словото, произнесено на срещата на Секретариата на ЦК на БКП с участниците в Третата национална конференция на младите литературни творци, състояла се в резиденция „Бояна“ на 2 декември 1977 г.¹³ Не е случаен моментът, който избира генералният секретар на ЦК на БКП и председател на Държавния съвет за пръв път публично да говори за „дисидентството“. След Хелзинкската среща през 1975 г., след подписването на „Харта 77“ в Чехословакия, темата „дисидентство“ е една от водещите за западните средства за информация, тя става актуална и в българските интелектуални среди. Тодор Живков пръв формулира и публично произнася въпроса „Защо в България няма дисидентство?“ Този въпрос – както заявява сам Живков – се поставя от западни дипломати и политици – този въпрос стои пред голяма част от българската интелигенция в годините на социализма, този въпрос отново беше формулиран и популяризиран в края на ХХ в. Защо – е следващият резонен въпрос – в първото преходно десетилетие към демократично общество беше приета представата на тези два източника за „дисидентството“ и беше пренебрегнато мнението на Вацлав Хавел например, изразено пространно в есето му „Силата на безсилните“? Търсенето на отговор ни отвежда в неособено симпатичната посока за необходимата нова обществена легитимация на личностите, чиято крайна цел е вземането и възползването от властта...

Начинът, по който протече българският дебат за „дисидентството“ създаде една твърде дискомфортна атмосфера, която предизвика част от най-изявените български интелектуалци публично да заявят, че не са имали, нямат и не желаят да имат нищо общо не само със списъка на дисидентите, а и изобщо по никакъв начин не желаят да свързват имената им с това понятие.

Защо се получи тази конфронтация в момент, когато съществуваше възможност да се създаде обективен образ на „дисидента“ както у нас, така и навън? Причините са много, но като че ли решаващо значение имаше желанието да представим себе си предимно като подобни на другите източноевропейци, и много по-малко усилия вложихме в разкриване на нашата бъл-

¹³ Тодор Живков. За литературата. С., 1981, 442-446.

гарска специфика, на нашата специфична „дисидентска“ проява. Така всъщност подходът ни се оказва твърде едностранчив. Безрезервно бе приета тезата, която ХХ в. издигна като безалтернативна, че единствената достойна форма на доблестна гражданска позиция е революционното действие. Докато всъщност „дисидентското“ поведение, другомислието е присъщо главно на интелектуалците. А природата на интелектуалеца е много повече еволюционна, отколкото революционна.

Верни на тази своя природа са и безспорните идеолози на „дисидентството“ Александър Солженицин и Вацлав Хавел. Разбира се, между двамата съществуват и определени различия – в представите за формата на противодействие и във възгледите за характера на социалистическото общество, но и големи сходства и приемственост в призивите им. Солженицин в есето си „Жить не по лжи!“, писано на 12 февруари 1974 г., ден преди екстрадирането му от СССР, представя целта на „дисидентството“ като възможност за въздействие върху всички руснаци, като – макар и потенциална възможност – примерът на „дисидентите“ да стане модел за масово поведение. Той не говори за организации, за тайни срещи и нелегални действия, а за почтено поведение на мнозинството в ежедневието. Един безспорно максималистичен призив, но призив, който е израз на дълбокото убеждение, че това е единственият път за избавление¹⁴.

Следвайки Солженицин, Вацлав Хавел пише през 1978 г. емблематичното си есе „Силата на безсилните“, което по същество е опит за философско обяснение на социалистическото общество и на „дисидентските“ прояви в него. Той преформулира призива на Солженицин „Да не живеем в лъжа“ в призив за „Живот в истината“. През всичките последвали години – до днес – есето на Хавел се възприема и ползва като своеобразна „библия на „дисидентството“¹⁵. Тук няма да анализирам подробно, нито пространно ще разсъждавам върху текста на Хавел (въпреки че това е повече от необходимо да се направи, когато се пристъпва към научна интерпретация на темата „дисидентство“), а ще се огранича само с подбрани цитати от есето и кратък коментар към тях:

„С въвеждането на по-добра система съвсем не се гарантира автоматически по-добър живот, дори обратно: единствено чрез по-добър живот е възможно изграждането на по-добра система.“¹⁶

Или – смята Хавел – не премахването на социализма и смяната му с демократична форма на управление е актуалната задача на днешния ден (1978 г. – б. а., Н. Х.), защото една такава промяна няма да осигури от само

---

¹⁴ Есето „Жить не по лжи!“ на Ал. Солженицин открих в Интернет изданието на „Александр Солженицин. Ленин в Цюрихе. Рассказы. Крохотки. Публицистика.“ Екатеринбург, 1999, 569-574. Необяснимо защо никой от българските автори не го цитира. Сп. „Демократически преглед“ дори открива и води в продължение на пет години рубриката „Дисидентският опит: живот не-в-лъжата“ също без да цитира есето на Солженицин.

¹⁵ В. Хавел. Силата на безсилните. С., 1994.

¹⁶ Пак там, с. 88.

себе си по-добър живот на гражданите, а постоянното отстояване на истината и справедливостта, постоянната борба за спазване и подобряване на законите в държавата ще въздейства благотворно върху гражданското общество, ще доведе до промени в нагласите на хората, които ще са подходящи за живот и реализация в една по-добра система. Верността на това твърдение ясно беше потвърдена в годините на трансформация на социализма в гражданско, демократично общество...

А малко по-късно той обобщава:

„Вече няколко пъти подчертах, че изходът, предлаган от тези движения („дисидентските“ движения – б. а., Н. Х.) и тяхната потенциална политическа сила не са промени вътре в системата, а реална ежедневна битка за по-добър живот „тук и сега“...“¹⁷

По-ясно едва ли може да се назове целта на „дисидентството“: не самоцелно рушене на системата на реалния социализъм, а критика и корективност, с цел по-добрия и по-комфортния живот на хората в това общество. В цялото есе на В. Хавел липсват каквито и да е определения като антисоциализъм и антикомунизъм, като антисоциалисти и антикомунисти. Последните две понятия са обозначени с членове на комунистическата партия (или комунисти) и безпартийни. И двете категории често са обединени и работят в една посока. В писането на „Харта 77“, както и в хартисткото движение въобще участват през цялото време и бивши, и настоящи членове на Чехословашката комунистическа партия (ЧКП), и безпартийни. Хавел изрично подчертава, че „дисидентството“ е в сферата на пред-политическото, в областта на морално-ценностното и в този смисъл има твърде малко общо с традиционната опозиционна партия, която е реален претендент за властта.

В годините на социализма част от българските интелектуалци, съобразявайки се със специфичното ни историческо развитие, с традиционните конформистки нагласи на българското общество, съобразявайки се и със спецификата на българския властови механизъм в десетилетията след Втората световна война, намират и своя специфична форма на противодействие. Позицията, която те заемат през годините е техен личен избор, тя представя едно отстояване на себе си както чрез противопоставяне на налаганите от властта норми на живот, така и израз на алтернативни естетически концепции и почтено гражданско поведение. Едно противопоставяне, което е много повече морално-ценностно мотивирано, отколкото политически декларативно. Едно противопоставяне и едно себеотстояване, което се чува в публичното пространство и което получава санкцията на мнозинството българи.

Тези именно позиции през последните десет години остават неразбрани. Нещо повече. Те бяха пренебрегвани, тяхното значение беше оспорвано. Тоталното отрицание на близкото минало се превърна в трудна за преминаване бариера, превърна се в пречка за спокойното и обективно изслед-

---

¹⁷ Пак там, с. 98.

ване и осмисляне на специфичнобългарското „дисидентско“ поведение. Стана повече от трудно да убедим себе си и още по-невъзможно външния свят, че различието не е грях, че то не може да се окачествява като непълноценност, че то е просто част от разнообразието, което трябва да бъде разбрано и оценено по достойнство.

С проблема „неразбиране“ всъщност българските интелектуалци се сблъскват още в средата на 70-те години. Твърде показателна в това отношение е реакцията както на Запад, така и у нас на интервюто, което Блага Димитрова дава през 1977 г. на френската журналистка Ани Добентон. Опитът на известната поетеса да обясни спецификата на българското интелектуално недоволство, което се изразява в отстояване на почтена творческа и гражданска позиция, остава недокрай разбран и навън, и вътре в страната. А. Добентон интерпретира казаното като признание за наличието на „дисидентска“ организация. Също толкова неадекватна е и реакцията от страна на официалната българска власт. Думите на Бл. Димитрова са преведени от нея като сведение за „подривна обществена дейност“, когато всъщност използваните аргументи са в посока на обясняване смисъла и резултатите от „изразеното обществено мнение“¹⁸.

Така мисията, на която се посвещава тази група български интелектуалци – да разкрепостява хората, да формира критично отношение към властта, да поставя под съмнение идеологизираните ценности на системата – поради неписването ѝ в популяризираната, но твърде едностранчива и донякъде неточна представа за дисидентството, си остава и до днес неразбрана. Въпреки че българската култура на корекцията и противопоставянето е изцяло в синхрон с призивите на двете емблематични „дисидентски“ личности: Солженицин с възгласа „Да не живеем в лъжа“, парафразиран от Хавел като „живот в истина“. Дори българското проявление да не беше такова, това пак нямаше да е основателен повод за схематизация в началото на XXI в. Да поставяме обществените процеси, а още повече ярките личностни позиции в калъпи е не само необоснована елементаризация, а и нерядко води до погрешна интерпретация. Епохата на глобализацията предполага първо отчитане и зачитане на многообразието и своеобразието и едва след това търгване по пътя на универсализацията. Историята на човешката цивилизация, струва ми се, не ни е посочила друг път...

* * *

Внимателният анализ на архивни документи, дневници и спомени на съвременници¹⁹ от годините на социализма дава възможност да се открият

¹⁸ А. Славов. Българска литература на размразяването. С., 1994, 186-187.

¹⁹ Документи, съхранявани в ДА на РБ, публикувани документални издания като Фашизмът срещу „Фашизмът“. С., 1991; Шесто управление срещу неформалните организации в България 1988-1989 г. С., 1999; интервюта с преки участници в дисидентските организации – Е. Иванова. Цит. съч.; дневници на български интелектуалци – Б. Делчев. Дневник. С., 1995;

различни „дисидентски“ позиции, част от които почти напълно съвпадат с подобен вид прояви в другите източноевропейски страни. Онова, което отличава България е отсъствието на „дисидентски“ организации от типа на „Харта 77“, поставила началото на хартисткото движение в Чехословакия. Отсъствието също така на организации от типа на полската „Солидарност“, отсъствието на групи, които след средата на 80-те години активно изработват програми за трансформации на социализма, каквито съществуват в Унгария. Вижда се, че всяка от тези три държави има своя специфична „дисидентска“ проява. И тази специфика се приема за естествена, макар че и чехите в определени моменти се чувстват донякъде непълноценни, в сравнение например с поляците... У нас обаче отсъствието на организации, аналогични на тези в другите източноевропейски държави, силно се драматизира, именно то е основният комплексиращ фактор, то е и главният аргумент на застъпниците на тезата, че в началото на демократичните промени българите са тотално неподготвени за тях²⁰. Вярно ли е това твърдение? Не е ли по-точно да кажем, че е закъсняла само българската организирана „дисидентска“ проява. Че у нас преди края на 80-те години съществува друга, компенсаторна форма на разкрепостяване и съпротива? Въпросите в тази посока са многобройни, но в последна сметка те могат да бъдат сведени до един, който в известна степен обобщава всички останали, а именно: В какво се изразява спецификата на българското другомислие?

Най-общо казано, то е индивидуално противопоставяне на действията на комунистическата власт, противопоставяне, което получава публичност, освобождава от страха и засилва критичното отношение към управляващите и към реалната социополитическа действителност. Събужда желанието и дава кураж за някакъв вид съпротивително действие. Означава обаче не еднократна проява, а последователно отстоявана позиция през годините. Българското „дисидентство“, подобно на това в другите източноевропейски държави, в голямата си част е интелектуално както по състава си, така и по природата си. То не се осъзнава като такова, не приема героични пози, не очаква признание или отплата. То е личностен избор, но то е и мисия, която има както своята висока цена, така и своето реално последствие. Именно в резултат на този вид противодействие в България се създадоха най-популярните неформални организации в края на 80-те години на XX в. и се формираха нови обществени нагласи – необходимата предпоставка за адекватно приемане на промените, които настъпиха след падането на Берлинската стена.

Един от главните въпроси, свързани с българското „дисидентство“, е

Х. Радевски. Разговор със себе си, С., 2000; литературни анкети – *И. Сарандев.* Валери Петров. С., 1997. Също така проведени лични разговори с български писатели – В. Петров, Хр. Ганев, М. Ганчев, Р. Ралин.

²⁰ Тази теза продължава да е актуална и днес. Видни политици, сред които и бившият президент Петър Стоянов отстояват това мнение.

въпросът за неговото начало. Кога всъщност се създават обективни условия за подобни изяви? Няма съмнение, че първата открита контраадаптивна вълна както у нас, така и в цяла Източна Европа се появява непосредствено след XX конгрес на КПСС и последвалите аналогични форуми в останалите социалистически държави. До тогава социализмът окончателно е наложен в България и това налагане е съпроводено с тотално насилие над обществото. Хората са преживявали периода на страх и безропотно подчинение на всесилната власт, в резултат на което са натрупали негативна енергия, която в годините 1953-1956, макар и твърде символично, са започнали да освобождават. Но именно през пролетта на 1956 г. стават първите промени в политическия живот (извършена е смяна на властващия елит)²¹, в социалния и духовния климат, променят се и обществените настроения. От този момент насетне либерализацията, макар и повече декларативна, отколкото реална, е факт. Тя предизвиква осезаема реакция срещу дотогавашния ред, поставя под съмнение доскоро безапелационно действащи идеологически норми и постулати, отграничава отделни интелектуални позиции, които ще се отстояват през следващите тридесет години. След Априлския пленум е поставено началото на този процес, а това съвсем не е малко. По простата причина, че управляващия политически елит, въпреки многобройните репресивни мерки, към които често прибегва през следващите десетилетия на социализма, никога не успява да върне обратно „духа в бутилката“. Временно този дух е смиряван, временно свободомислието е приглушавано, но никога този дух повече не е прикован от страха на точката на замръзването. Нещо повече. В началото на 60-те години настъпва времето на най-голямата либерализация. В цялостен обществен план.

В този момент българите вече са приели социализма като даденост, към която трябва не само да се приспособят, а и в която реалност искат да се реализират. Всеки опит за тотално отрицание на социализма от тук насетне ще се приема като агресия, която ще води до дистанциране, а не до очакваното разкрепостяване и събуждане на желание за противодействие. Тъкмо по тази причина и призови от подобен вид дори да биха прозвучали в публичното пространство, не биха оказали нужното въздействие.

Българите имат по-скоро емоционална и реална потребност от критика на съществуващата действителност, но с оглед премахване на негативите, с оглед създаване на такава атмосфера, която позволява по-свободно дишане и изява, с оглед разширяване на възможностите за тяхната реализация в обществото, с оглед подобряване на собствения им стандарт на живот. Това всъщност е естествената човешка мотивация. Многобройните механизми, които властта използва, са успели да създадат впечатлението и дори убеждението, че социализмът няма алтернатива. Че той единствено осигурява нужното спокойствие и подходящите условия за битов и духовен просперитет. И действително, без да са достатъчно просветени, без да са запознати

---

²¹ ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 196, т. 1, л. 3-10.

докрай със специфичните механизми на властта, българите интуитивно избират единствено възможния за нашите реалности път – на конформизма и привидното смирение, но и на безразличие към натрапваната им идеология, на привичното им, вследствие на специфичното социоисторическо развитие през вековете, затваряне в себе си и в собствения ценностен свят. Това затваряне едновременно ги съхранява и им осигурява необходимия душевен комфорт. В това си битие те се чувстват уютно, намират своите форми на отреагиране и не са склонни да организират и участват в публични политически акции. Биполярният модел е факт, той е регламентиран от големите държави. Неуспешният опит на Унгария по революционен път да излезе от мястото, което договореностите в Ялта са ѝ отредили, ясно показват безрезултатността на подобно действие. Твърде скоро това впечатление се затвърждава и от съдбата на Чехословакия, след направения от нея опит да реформира социализма, да му придаде „човешко лице“. Неуспехът на „Пражката пролет“ и последвалите тежки години на „нормализация“-та се отразяват твърде пагубно и върху чехословашките граждани. Хартистите през цялото време остават относително затворено интелектуално движение с ограничено въздействие върху хората. Не е случаен фактът, че в края на 1988 г. под манифеста „Демокрация за всички“ се подписват само 260 души. Съвсем различна е подкрепата, която получава петицията „Няколко изречения“, която е замислена като продължение на „Две хиляди думи“ на Л. Вацулик от 1968 г. Активното включване в акцията на популярни интелектуалци, по-голямата част от които бивши и настоящи членове на ЧКП, довежда до събирането на над четиридесетхиляди подписа²². Това само по себе си е свидетелство за по-голямата готовност на чехи и словаци да подкрепят идея, подобна или продължение на идеята за „социализъм с човешко лице“, отколкото едни по-радикални възгледи, каквито съдържа манифестът „Демокрация за всички“.

Уроците, които се имат предвид след разгрома на Унгарското въстание и „Пражката пролет“ разбира се не означават, че българите не продължават да натрупват все по-голям негативизъм към властта. Защото всеки човек в ежедневието си се сблъсква с многобройни несправедливости, които предизвикват възмущението му. Обикновените хора обаче нямат нито възможността, нито куража да се противопоставят открито на властта.

Затова пък от началото на 60-те години насетне българите вече имат своите нови авторитети. В продължение на десетина години са се афиширали и заявили в публичното пространство нови имена на творци, които са изявили себе си по категоричен начин. Които са създали творчество, получило обществена популярност. В началните години след Втората световна война тези интелектуалци са вървели по пътя на утвърждаване на социалистическия идеал, в който истински са вярвали. Именно тогава те са и лансирани от властта, чрез механизмите на властта – творческите съюзи, преса-

²² Е. Кризова. Вацлав Хавел – поет и президент. С., 1992, 192-206.

та, радиото. Без значение дали са членове на БКП или безпартийни. Това е пътят, по който са минали голяма част от българските творци, това е пътят, който първоначално осигурява обществената популярност.

А известността е безспорната предпоставка, необходимото пред условие за по-широко въздействие на отправяните по-късно критични послания. Новите авторитети са предимно представители на художествения елит. Към тази група принадлежи и част от научната интелигенция, но тя влияе върху много по-ограничен кръг от хора – предимно сред колеги и върху студентите, доколкото това изобщо е възможно в условията на всеобщ държавен контрол, в условията на активно действащи служби за сигурност, чиито представители са почти навсякъде. И тук, разбира се, има изключения. Това отново са личности, предимно учени-хуманитаристи, придобили обществена популярност чрез електронните медии, личности, получили възможността открито да изразят своята контраадаптивна позиция и да лансират мнения – коректив на реалната социополитическа действителност. Те се радват на широка известност, те въздействат дори със самото си присъствие в публичното пространство. И подобни личности имат ясното съзнание за влиянието, което оказват и се отдават изцяло на ролята си на обществени говорители²¹.

Много по-големи са възможностите на писатели, художници, на творци, свързани с най-масовите трибуни – киното и театъра. Те въздействат върху обществото както чрез своята творческа, така и чрез гражданската си позиция. Техните произведения изграждат определени вкусове, формират нагласи, чрез които човекът се интегрира в обществото и същевременно не се загубва, не се обезличава в него.

---

²¹ Ярък пример за такава позиция е чл. кор., проф. д. и. н. Николай Генчев – историк, който е една от най-популярните личности през 70-те и 80-те години. Възражения относно „дисидентската“ принадлежност на Н. Генчев изразява И. Баева, като се позовава на петте характеристики, посочени от В. Хавел. (*И. Баева*. Николай Генчев – интелектуалецът в българския преход. – В: В търсене на истината. Юбилейно издание по случай 70-годишнината от рождението на проф. Николай Генчев. С., 2002, 41-51.). Трябва да се има предвид обаче, че Хавел систематизира представите на Запада за дисидентството, а не собствените си възгледи. Още едно уточнение, което е известен коректив и на мнението на В. Хавел, и на всички български автори, изследвали българското дисидентство. „Дисидентството“ е дейност в развитие. Нейното начало е индивидуалният протест, тя преминава през естествено формиране на групи от съмишленици, преминава през най-разнообразни изяви и форми – от изказвания на официални форуми, през публикуване на критични произведения, през реабилитиране на забранени автори, през отправяне на публични възвания, през правна защита на репресирани личности, през подписване на харти (като чехословашката „Харта 77“) до организирана съпротива срещу властта на несправедливостта и несвободата. Или дисидентската организацията е крайната форма на дисидентството, а не нейна единствена форма. Целта на дисидентството е да въздейства върху широк кръг от хора, като събуди критицизма им към властта или като ги мотивира за „живот не в лъжата“ (Солженицин) или за „живот в истината“ (Хавел). Критично мислещите и критично говорещите интелектуалци – членове на БКП са факт и трудно може да се приеме като достатъчно основателна причина тази им характеристика автоматично да ги изключва от „дисидентството“.

Прави впечатление, че от средата на 50-те години насетне това са почти едни и същи интелектуалци, които заемат мълчаливо дистанцираща се от властта позиция или позиция на противопоставяне и себеотстояване. Тогава именно се създават филмите на Валери Петров и Рангел Вълчанов, на Христо Ганев и Бинка Желязкова, на Дучо Мундров, филми, които представят една нова естетика, филми, които по нов начин отправят своите послания към публиката²⁴. Тогава се появява новата вълна както в белетристиката, така и в поезията. Тогава са и първите публични дискусии, които интерпретират по различен начин т. нар. социалистически реализъм²⁵. Тогава епиграмата започва да става един от предпочитаните жанрове от българите. Голяма част от тези интелектуалци са членове на БКП. А не малко от тях са хора със сериозен антифашистки и антихитлеристки актив от времето преди Втората световна война. Именно за тях подобна позиция е естествена. Те са минали през идеала и в най-голяма степен са изпитали разочарование от подмяната му. Те имат самочувствието и куража, имат смелостта, чувстват се в правото си да реагират. Точно в името на чистотата на своя идеал. Именно техните биографии създават големи трудности на властта, пречат на управляващите сурово да ги санкционира, явяват се сериозна бариера при опитите да бъдат компрометирани пред обществеността. За мнозинството българи посланията на тези творци имат изключително голямо значение. Те се ползват и с най-голямо доверие, техният критичен патос се адмирира и когато е възможно, се подема.

Особено силно въздействие върху българите оказват и младите, инициативни и действени творци, представители на т. нар. либерална интелигенция. Всяко разхлабване на режима е последвано от инициативи, чиято цел е раздвижване на духовете чрез израз на собствена критична позиция.

Така неслучайно в началото на 60-те години на изключителна популярност се радват публичните четения на поетите Константин Павлов, Стефан Цанев и Любомир Левчев. Тяхното „шоу на колела“ обикаля всички големи градове на България и получава адмирациите на многобройната публика. Когато обаче управляващите забраняват тази проява, поезията им става масово търсена и четена. Имената им стават символ на протеста²⁶. По-късно пътищата им се разделят – Л. Левчев поема по стълбицата на властта и губи общественото доверие.

В същото време и сатиричният спектакъл „Импровизации“ по сценарий на Валери Петров и Радой Ралин (режисьор Гриша Островски) разбунва духовете на софийската и провинциалната общественост. И отново спиратето на постановката прави още по-популярно творчеството на двамата автори²⁷.

²⁴ ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 325.

²⁵ Пак там, а. е. 96, л. 39-58; ф. 357, оп. 1, а. е. 67.

²⁶ А. Славов. Цит. съч., 198 и сл.

²⁷ Пак там, с. 114. Също така: Д. Аврамов. Диалог между две изкуства. С., 1993, 371-376.

Твърде показателна в тази посока е реакцията на димитровградската и на софийската публика по повод поставената от Димитровградския театър пиеса на Емил Манов (режисьор Асен Шопов) „Грешката на Авел“ през сезон 1963-1964. Тя е представена на Третия национален преглед на българската драма и театър (1964 г.), форум, провеждан регулярно на всеки пет години в чест на 9 септември 1944 г.

На 10 юни 1964 г. в София е организирано обсъждане на пиесата, по време на което са отправени обвинения за отклонение от социалистическия реализъм. Забранено е разпространението на спектакъла. Театърът, който отказва да си направи самокритика през следващия сезон е закрит и реорганизиран като филиал на Хасковския драматичен театър.

Какво се случва по време на обсъждането на пиесата „Грешката на Авел“?

Проф. Ст. Каракостов (явно определен за официален говорител на ЦК на обсъждането) остро критикува и обвинява авторите на спектакъла в преднамерено изкривяване на действителността. Непосредствено след него става тогава аспирантът и бъдещ професор по философия Любен Георгиев, който с логически аргументи оборва Каракостов.

Ярка защита на Емил Манов и спектакъла прави и Петър Йорданов – председател на Градския народен съвет Димитровград:

„Ние в Димитровград тази пиеса я гледаме вече по няколко пъти, целият град почти се е изнизал да я гледа и никой досега не е виждал в нея противопоставяне на народа срещу Партията.“ (стенографът отбелязва – „продължителни ръкопляскания“). Водещият обсъждането проф. Филип Филипов заявява, че има една група, която с ръкоплясканията, с реакциите си саботира обсъждането. Както по-късно се разбира, в центъра на „тази група“ са Бинка Желязкова и Христо Ганев...

..... Напротив – продължава Петър Йорданов. – Когато ние гледахме тази пиеса, не само аз, а и много други другари си казахме: „Ето един писател с гражданска доблест, който е сложил пръста в раната. (Ръкопляскания, възгласи „Браво!“)²⁸.

Самото говорене за „гражданска съвест“, за масовото въздействие върху димитровградската публика, смелото противопоставяне на Петър Йорданов – всичко това и се вмести, и не се вмести в наложените вече представи за „дисидентството“. Фактът, че Петър Йорданов е свързан със структурите на властта – той все пак е „кмет“ на Димитровград – не допуска, според някои интерпретации, „дисидентска“ принадлежност. Но този човек защитава и Емил Манов, и Асен Шопов, и актьорите, и театъра на собствения си град. Той с цялото си поведение застава зад „истината“. Път, посочен му индиректно от Емил Манов чрез пиесата...

Тук, а и при не малкото подобни случаи възниква въпросът: „Дисидентството“ част от обществото на социализма ли е – неговата по-чувствителна, по-стойностна, по-добра част, или е извън това общество. Това е осно-

²⁸ Гестус (театрален алманах). С., 2003, 68-70.

вен въпрос, отнасящ се до същността на „дисидентството“ и неговата цел – да е коректив на властта, на реалностите, да въздейства върху хората, а не да работи в посока на краха на социализма. Тази цел може да изглежда утопична, но е естествена и постижима: безспорно постижимо е подобряването на действителността, безспорно е и положителното въздействие върху гражданите, и събуденото гражданското чувство. Колкото и абсурдно да изглежда, колкото и трудно за приемане да е – но чрез подобни позиции, чрез такива прояви – като тази на Димитровградския театър – се прави много повече в посока на гражданското общество, отколкото чрез многобройните и многолюдни пост-социалистически митинги, които освен отрицание и агресия срещу нещо, което вече не съществува – социализма и „комунизма“ – не мотивират в градивна посока. Или – липсата на ясна перспектива в годините на прехода постепенно води до отдръпване на хората от политическото, до неверие в него, стигащо до трайното убеждение, че от позицията на хората нищо не зависи. Т. е. ставащото в края на ХХ в. е в посока донякъде обратна на гражданското чувство и гражданското действие.

Изказването на Петър Йорданов е прекъснато от председателя Филип Филипов с репликата:

„Разрешете ми да направя една бележка. (Възражения, шум в залата). Аз мога да прекратя заседанието заради тази група, която създава смут. (Оживление)...“ Това всъщност са хората, които открито подкрепят авторите на спектакъла и конкретно Емил Манов. Заедно с изказалите се те спокойно биха могли да се нарекат „дисиденти“. И това би било естествено, тъй като всички те застават зад истината, която пиесата на Емил Манов разкрива. Въпросът е, че „дисидентството“ е път, отстояване на себе си през годините, а не еднократен акт. И както става ясно накрая съставът на „групата на смутителите на обсъждането“ са именно личности, които неколккратно вече са изразявали ярка гражданска позиция.

А ето какво си спомня директорът – тогавашен – на Димитровградския театър Иван Русев:

„Дойде 9 юни 1964 г. – денят на представянето на софийска сцена. Вече се беше разшумяло около острата критическа насоченост на представлението и това обясняваше огромния зрителски интерес към нас. Салонът беше претъпкан. Цяла театрална София беше дошла. В официалната ложа бяха Тодор Живков, Тано Цолов, Живко Живков и др. В служебната ложа, в дясно, седеше Венелин Коцев. Публиката реагираше спонтанно по време на представлението. Симпатизираха ни. Подкрепяха ни. Тодор Живков следеше действието много внимателно, наблюдаван от една част от критиката. На една от репликите: „Какво ще кажат масите?“ – направи странен жест. Явно беше подразнен. След края на спектакъла изобщо не ръкопляска, прибра се и изчезна.

Това беше знак. На другия ден в „Работническо дело“ не публикува информация, че Тодор Живков е присъствал на представлението на Димитровградския театър. Беше ясно, че се готви идеологическа атака срещу спектакъла...

... Отмениха второто представление на „Грешката“, което трябваше да се даде на другата вечер във Военния театър...

... На 1 юли 1964 г., необичайно за театралните ни нрави, Тодор Живков се отби в Димитровград и на срещата си с миньорите в Културния дом съобщил отрицателното си отношение към „Грешката на Авел“. С присъщия си хумор каза, че „градът много се прочул в София със своя театър и с пиесата си „Грешката на Авел“. На същата среща нарече Асен Шопов „брадат козел“ и „суин“. Той не очакваше да му се възрази от страна на обществеността и това силно го разлюти. В резултат – повече от 10 години Тодор Живков не стъпи в Димитровград.

След това посещение Митко Иванов, секретаря на ГК на БКП и аз бяхме извикани в ОК на БКП–Хасково, където Динко Атанасов ни прочете докладна записка за идеологическите грешки на театъра във връзка с „Грешката на Авел“. Излезе постановление за реорганизация на театрите и в него Димитровградския театър беше обявен за филиал на Хасковския театър.²⁹

След такова поведение – неодобрение от страна на работниците на думите на първия секретар на БКП Тодор Живков – естествено властта взема мерки – разбива „опасното гнездо“, което ражда единство и протест. Това е ярък случай, който показва какво въздействие оказва културата (в случая театъра) върху публиката. Едва ли някой оратор, особено ако е непознат човек, колкото и искрен да е той, би повлиял по този начин и би събудил съпротивителното чувство на хората. А какво можем да кажем за реакцията на Иван Русев тогава, когато започват да се разпространяват слухове – при това в София – компрометиращи режисьора Асен Шопов – като например този, че баща му бил съден от Народния съд. Какво прави той? „Това ме накара да изпратя телеграма до Ангел Будев, в която обяснявах, че аз съм наложил на младия режисьор пиесата.“³⁰ И тази впечатляваща и безспорно смела и почтена постъпка на Иван Русев води след себе си друга такава – от страна на колектива на театъра: „Когато се разбра за решението да бъде закрит Димитровградския театър в града се надигна буря от протести. (Димитровградчани обичат и защитават своя театър – б. а., Н. Х.) Изпращаха се телеграми, подписки от инженери, техници, учители, журналисти. Чиновничките от пощата започнаха да връщат хората, казвайки им, че са забранили да приемат повече телеграми... А когато беше поставен въпросът за изваждането ми от системата на театрите – всички ме защитиха. Нещо повече – отказаха да отидат в Хасковския театър, ако аз не съм с тях.“³¹

Това, разбира се, е мемоарен разказ. Той обаче се припокрива със спомените на други „участници в събитията“, той се препотвърждава от фактите, съдържащи се в стенографския запис на обсъждането, което го прави достоверен източник на информация. Въпросът е: Можем ли, след подобни

²⁹ Пак там, 86-87.

³⁰ Пак там, 88-91.

³¹ Пак там, 84-88.

колективни действия като тези на димитровградчани, да продължаваме да говорим, че българите се държат „като стадо“, че не са способни на никакви публични действия? Този случай е твърде симптоматичен, той още веднъж показва, че преди да правим генерални изводи, трябва да проучим добре всяка, или повече такива конкретни реакции. Явно е, че когато става дума да се защити конкретна институция или конкретна личност, хората са добре мотивирани и са готови да окажат подкрепа чрез публичен израз на неодобрение на действията на властта. За да стане това обаче е необходимо тази институция и тази личност да са показали доблест и почтено отношение към хората. Случилото се в Димитровград след спирането на „Грешката на Авел“ ясно показва това.

И тук не можем да спрем анализа си само върху събитията в Димитровград. Как реагират отделните герои? Асен Шопов, както сам той споделя, „След случая с „Грешката на Авел“, след всичко казано от най-високо място за тази брада, се почувствах блокиран. Това ме обрече. Заинатих се и това ме вкара в определена позиция. Брадата стана знак на поведението ми.“³² И не само брадата. През 1968 г. Асен Шопов поставя в София пиеса на Георги Марков „Комунисти“, за което е наказан и преместен в Бургаския театър³³. А в Бургас същият режисьор поставя друга пиеса, която предизвиква скандал и която е репресирана на театралния преглед през 1969 г. – „Ние сме на 25“ от Недялко Йорданов.

В София пък, по време на обсъждането на „Грешката на Авел“, както разказва Румяна Бочева, „получихме подкрепата от много приятели на театъра, между които Бинка Желязкова и Христо Ганев, които ни поздравяваха, радваха ни се.“³⁴ Бинка Желязкова, чиито филми и по сценарий на Христо Ганев, и по сценарий на Йордан Радичков са спирани от ЦК (става дума за „Животът си тече тихо“ – 1958 г. и „Привързаният балон“ – 1967 г.). Това е едно семейство, чиято позиция през всичките години – от средата на 50-те до края на 80-те години е не просто „дисидентска“ – отстояваща „животът в истината“, а и позиция, която смущава много съвести, особено на представители на т. нар. художествена интелигенция. Не е случаен фактът, че именно Христо Ганев изпраща на 25 декември 1988 г. протестно писмо срещу репресиите към членове на „Клуба в подкрепа на гласността и преустройството“ до ЦК на БКП с копия до в. „Работническо дело“, „Литературен фронт“ и „Клуба в подкрепа на гласността и преустройството“³⁵.

С пиесата „Грешката на Авел“ Емил Манов продължава да изразява ярка гражданска позиция – нещо, което прави и през средата на 50-те години, и през 60-те, и през 70-те. Той остава верен на себе си до своята смърт през 1982 г. Както в творчеството си, така и публично, и в междуличностни-

³² Пак там, с. 89.

³³ Г. Марков. Задочни репортажи. С., 1990, 435-436.

³⁴ Гестус (театрален алманах). С., 2003, с. 102.

³⁵ Е. Иванова. Българското дисидентство..., с. 185.

те отношения Емил Манов полага последователни усилия да „живее в истината“, да се противопоставя на „живота в лъжа“. Това прави чрез критика на действителността, чрез защита на отделния човек. Многократно е наказван, санкционирани са произведенията му. Подобна е съдбата и на режисьора Асен Шопов.

Голяма част от тези творци, освен че са членове на БКП, при това със сериозен актив от преди Втората световна война, са и ярки личности. Емил Манов, както и Христо Ганев – оказват сериозно въздействие върху българската интелигенция, те са същинския морален коректив, с тях се съизмерва голяма част от представителите на българския духовен елит. Ако Радой Ралин е ходещата будна съвест на нацията – популярен и въздействащ върху мнозинството българци, то Емил Манов и Христо Ганев – влияят по същия начин сред просветените. И двата вида въздействие са твърде важни. Защото без популярност, авторитет и последователност на действията просто няма „дисидентство“.

Пак в същото време – през 60-те години – и представяните пиеси от Бургаския театър стават своеобразна трибуна за лансиране както на нови естетически, така и на нови граждански ценности. Всяка намеса на цензурата привлича още по-силно вниманието към подобни изяви. Силно впечатление оставя пиесата на Недялко Йорданов „Ние сме на 25“ (реж. Асен Шопов, музика Кирил Дончев).

Какво се случва с тази постановка на Бургаския театър: тя е представена и обругана, и спряна след прегледа на българската драма и театър през 1969 г.³⁶

„Ние сме на 25“ е написана по повод 25-годишнината от 9 септември 1944 г. Постановката е повече от интересна. Едни и същи актьори играят поколението на 25-годишните в навечерието на промяната от септември 1944 г. и сега, през 1969 г. Разкрита е подмяната на идеалите, неприемствеността на идеалите на „старите“ от страна на по-младите. Новите ценности на „децата“ пък са неприемливи, неразбираеми и трудно обясними за „родителите“ – тези неща представя пиесата на Н. Йорданов. Определено можем да кажем, че поводът е конюнктурен – 25-годишният юбилей на „социалистическата революция“. Но именно този повод прави още по-силно въздействието на пиесата и прави още по-голяма чест на авторите, които чрез подобен критичен поглед свидетелстват за осъзнатото си желание, за положеното усилие да „не живеят в лъжата“...

Както поставянето и реакцията на тази постановка, така и на предшестваци и следващи, показва, че една част от българската художествена интелигенция изразява естествения си стремеж за „живот в истината“ през всичките години от 1956 нататък. Поне в този период може документално и фактологически да се проследи. Иначе подобни действия има и преди това – например предизвикалата критични властови реакции любовна лирика на

³⁶ Гестус..., 193-222.

Иван Радоев, интересните прояви и спирането на Сатиричният театър „Сършел“ (1952-1953 г.), дори в тази линия стоят и писмото на Ал. Жендов до В. Червенков (1950 г.), и различните позиции във връзка с романа „Тютюн“ на Димитър Димов (1952 г.), и впечатляващото обсъждане на изложбата „Полски плакат“ през 1954 г.

Тези именно прояви оформят облика на т. нар. легитимирано „дисидентство“ – на забелязаното и от хората, и от властта мислещо интелектуално присъствие. Толкова много са илюстрациите, които на прима виста могат да бъдат назовани и които настойчиво предизвикват въпроса: „Кое всъщност дава основание да се самообругаваме, да се наричаме различни, в смисъл на недостойни или пък „специфични“ преди да сме се вгледали в стореното като интелектуална позиция и гражданско действие през годините.

Другият съществен въпрос е: Можем ли да говорим за друг тип „дисидентство“, освен легитимираното, т. е. публичното, което всъщност единствено има широко въздействие – както по време на репресията, така и преди и след това...

„Ние сме на 25“ става жертва на разгромената „Пражка пролет“. Властта през 1969 г. репресираща всеки опит за изобразяване на истината. Тази пиеса е ярко доказателство, че реализмът е опасен, когато не е соц-реализъм. Когато няма оптимистичен край, когато няма идеализация на действителността. Управляващите не допускат „живот в истината“. Именно поради това призивите на Солженицин „Да не живеем в лъжа“ и на Хавел за „живот в истината“ са „дисидентски“ призови. Именно поради това те са до известна степен анти-властови и анти-социалистически...

До края на 80-те години всъщност основните послания към българите се отправят чрез средствата на културата. Особено силно е въздействието на публицистичния театър. Спектакли като „На смях“ – по сценарий на Валери Петров в изпълнение на актьорите Ицхак Финци и Илка Зафорова, създават чувство за съпричастност в критиката на властта, освобождават напрежението, дават кураж за изява на по-смела гражданска позиция. И до днес съвременниците си спомнят например следния рефрен: „Животът изобщо е нещо сложно/казват понякога дори фатално,/но да се живее е изобщо възможно/това е доказано експериментално!“ И до днес съвременниците помнят музикалните импровизации на Ицхак Финци в градинката при „Кристал“, които бяха всъщност форма на публичен протест – с поставената шапка пред актьора, в която минувачите пускат монети и по този начин участват в спектакъла...

На многобройна публика се радват почти всички театрални постановки, в които критичният патос към системата е ясно изразен. За спектакли като „Човекоядката“ на Иван Радоев, „Сако от велур“, „Римска баня“ и „Рейс“ на Станислав Стратиев, „Опит за летене“ и „Образ и подобие“ на Йордан Радичков, билети се набавят месеци напред, в деня на представлението пред театралните сгради има тълпи от хора, дошли с надеждата да намерят билети на твърде разпространеното „търси се“. Така българите удовлетворяват своята потребност да изразят по някакъв начин опозиционните

си чувства и същевременно да подкрепят своите, станали любими творци, които са легитимирани като официални обществени говорители. Този начин на социално говорене и социално отреагиране безспорно не са само типично българско явление. Но са определено масово избраната, предпочитаната от българите форма на протест. Форма, израз на доверие в културните авторитети, израз и на специфичната национална нагласа, която е формирана в традициите на конформизма, и на която е чужд организираният политически протест.

Особено място във взаимовръзката творец-общественост имат културно-политическите скандали. Мнозинството от тях избухват непосредствено след съгресения в отделните източноевропейски страни. Съгресения, които биха могли да дадат отражение и в България. Точно за да се предотврати подобно влияние, властта прибегва до репресии. И под ударите на тези репресии попадат винаги изявени интелектуалци, които по един или друг начин, чрез творческа и гражданска позиция противодействат на властта. Изразяват алтернативни мнения, които по специфични пътища се тиражират в публичното пространство. Ефектът от репресиите е двойствен: от една страна, макар и временно, интелектуалците замълчават. От друга – тяхното творчество става още по-популярно, техните позиции окуражават голяма част от обществото. Така властта, водена от инстинкта за собственото си самосъхранение, фактически легитимира „инакомислещите“, превръща ги в политически субекти, чието реално присъствие в обществения живот е твърде значимо.

През втората половина на 50-те и началото на 60-те години голяма популярност и впечатляващ морално-ценностен респект предизвикват личности като Емил Манов (чрез повестта „Недостовирен случай“, чрез принципни изказвания върху същността на „социалистическия реализъм“, чрез последователно противодействие на лъжата, несправедливостта и самозабравата на част от номенклатурния управленски кадър), Гочо Гочев (главен редактор на сп. „Театър“, на чиито страници се поместват спорни пиеси – като „Страх“ на Т. Генов – и преподавател във ВИТИЗ, от където е уволнен през 1968 г.), Михаил Величков, Крум Пенев, Радой Ралин, Людмил Стоянов, Борис Делчев, Пенчо Данчев, Христо Ганев, Валери Петров и още десетки видни български писатели, художници, театralи, творци, свързани с кино-то³⁷.

През средата на шестото десетилетие в центъра на вниманието на просветената публика са литературните критици Цветан Стоянов, Здравко Петров, Тончо Жечев, Кръстю Кулюмджиев, които повеждат дискусия за националното своеобразие и за равностойното присъствие на българската литература в европейския културен ареал. Този професионален дебат е оценен от властта комунистически елит като еретичен и дори идеологически конфронтационен по отношение на марксистко-ленинската естетика. Това

³⁷ ЦДА на РБ, ф. 357-Б, оп. 1, а. е. 65, 67, 74; ф. 133, оп. 9, а. е. 44.

от своя страна предизвиква личната намеса на Тодор Живков чрез доклад пред XVI конференция на столичните комсомолци през пролетта на 1969 г.³⁸

Показателна за голямото въздействие на изявени български творци върху масовите настроения е реакцията на широката общественост през 1968 г., след инкриминирането на книгата „Люти чушки“ на Радой Ралин, илюстрирана от Борис Димовски. Възщност, още в началото на 60-те години Р. Ралин е станал достатъчно известен със своите епиграми. Превръщането му във феноменално обществено явление обаче става именно след късната есен на бурната 1968 г. „Пражката пролет“ се следи от българите, но тя рефлектира по твърде различен начин сред отделните социални среди. Обикновените хора са подвластни повече на официалната българска пропаганда и опитите за промяна на статуквото ги притеснява, те изпитват някакъв необясним и за тях самите страх от объркване на вече подреденото им битие. Голяма част от представителите на интелигенцията внимателно следят случващото се в Чехословакия, лозунгът за „социализъм с човешко лице“ е твърде привлекателен, той съвпада с желанията и стремежите на либерално мислещите творци за промяна на собствената социалнополитическа действителност. Именно те използват всеки повод да изразят солидарността си с онитите на чехи и словаци да проведат реформи в посока на хуманизация на обществото³⁹.

Тези настроения са добре известни на властта и тя прави всичко възможно да ги неутрализира. Все пак за по-драстични действия е нужен повод. И той е намерен. На двамата автори са вменени грехове, които в действителност не са имали намерение да извършат.

Така парафразата „Сит търбух, за наука глух“, придружена с илюстрация на прасе, чиято опашка е завъртяна като подпис, се тълкува от управляващите като съзнателно имитиране на подписа на първия секретар на БКП и председател на Министерския съвет Тодор Живков. Тази презумпция на властта е повече от осивателен повод да се вземат бързи мерки. Двамата автори, както и всички, които имат някакво отношение към издаването на „Люти чушки“ са уволнени от работа⁴⁰, а Р. Ралин и Б. Димовски са наказани и по партийна линия – с последно предупреждение за изключване. Всичко това е придружено с пропагандна кампания по дискредитирането на Радой Ралин⁴¹, с издаване на специално Постановление на Секретариата на ЦК по случая⁴². Следват партийни събрания, целта на които е осъждане поведението на авторите на книгата⁴³. По-голямата част от изказалите се писатели и художници – комунисти обаче се обявяват в защита както на

³⁸ Пак там, ф. 357-Б, оп. 1, а. е. 82, 84. Също така; *Е. Трайкова*. Българските литературни полемики. С., 2001, 185-190; *В. Мигев*. Българските писатели и политическият живот в България 1944-1970 г. С., 2001, с. 255.

³⁹ *Б. Делчев*. Цит. съч., с. 119, 131; *Х. Радевски*. Цит. съч., 62-65.

⁴⁰ ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 36, а. е. 299, л. 11; ф. 551, оп. 3, а. е. 48, л. 100.

⁴¹ Литературен фронт, бр. 48, 21 ноем. 1968.

⁴² ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 36, а. е. 299, л. 1-5.

⁴³ Пак там, ф. 357-Б, оп. 1, а. е. 88, л. 181-182; ф. 358-Б, оп. 1, а. е. 71, л. 37.

авторите на „Люти чушки“, така и в защита на свободата на словото. Някои от тях, като Христо Ганев например, категорично изразяват своя протест срещу вмешателството на властта в творческия процес, срещу използваните от нея средства в репресиите срещу интелектуалците, които известният български сценарист тълкува като рецидив от категорично неприемливите методи на 50-те години. Въпреки всичко книгата е иззета от книжарниците, а останалият неразпределен тираж в печатницата – изгорен.

Вдига се твърде голям шум, става голям културен скандал, известен като „случая „Люти чушки“.

Какви са последствията от цялата кампания. Книжката става масово търсена и четена. Нещо повече. Тя се тиражира по невероятни начини. Българският „самиздат“ в този момент се проявява във вид на диафилми, на които са заснети страници от унищожената книга, прожектирани по време на семейни сбирки. Друга разпространена форма е копирането на „Люти чушки“ на инженерна хартия – в уголемен вид и разпространяването ѝ по този начин⁴⁴.

Мълвата превръща авторите в мъченици. Твърде скоро се разпространява слухът, че Радой Ралин е изпратен в лагер или в затвор. От всички краища на страната започват да пристигат колети за него. Тези, които имат възможност носят храни и предлагат парични помощи на поета направо в дома му⁴⁵. През следващите десетилетия българите масово ще съчинителстват епиграми, които ще приписват на Р. Ралин. Всяка негова разходка по улицата предизвиква голяма радост и поражда особено вълнение. Хората го спират, докосват го, споделят своите проблеми, ругаят. Така Радой Ралин става ходещата будна съвест на нацията. Така той се превръща и до самия крах на социализма остава феноменален символ на протеста срещу режима на Т. Живков. Този факт се нуждае и от допълнителен коментар. Подобна масова и единна реакция българите проявиха и в дните непосредствено след пленума на ЦК на БКП от 10 ноември 1989 г., на който форум – след подадена от самия него оставка – фактически пада режимът на Тодор Живков. Много скоро, още през месец декември на същата година българите се разделиха. Нещо повече – те се противопоставиха един на друг, стигна се дори до пълна и доста ожесточена конфронтация. Въпросът е: Дали българите приемаха социализма като „тоталитаризъм“ или като „личен режим“ на Тодор Живков? Отговорът не е маловажан, тъй като от знанието за преобладаващото усещане на българите за доскорошния режим зависи в не малка степен как те могат да бъдат привлечени в процеса на демократизация на обществото в годините на прехода...

В края на 1970 г. избухва нов културно-политически скандал, този път известен като „случая Солженицин“. В заключителния ден на Втората национална конференция на Съюза на българските писатели за гласуване се

⁴⁴ Разговор с Р. Ралин – авг. 2000 г.

⁴⁵ А. Славов. Българска литература..., с. 206; Също така разговор с Р. Ралин – авг. 2000 г.

предлага текст на телеграма, която представя протест срещу присъждането на Нобеловата награда за литература на руския писател Александър Солженицин. Вместо традиционното единодушно гласуване „за“, започват дебати, от които става ясно, че това неочаквано предложение е предизвикало почти всеобщо смущение. Пред писателската съвест е формулиран въпросът – може ли да се протестира срещу един писател, когато не се познава творчеството му? В крайна сметка петима души нарушават „послушното мъртвило в писателската организация“⁴⁶. Писателите-комунисти – Христо Ганев, Валери Петров, Гочо Гочев и Марко Ганчев формират, без предварително да са съгласували действията си, групата на въздържалите се, а безпартийният Благой Димитров гласува против. Тази форма на протест – израз на ярка гражданска позиция – е ново явление в българската социополитическа действителност. Позиция, защитена не по обичайния творчески път, а чрез открито противопоставяне на политиката на властта. При това става дума за поведение, което се тъкува от управляващите като проява на „антисъветизъм“. Петимата писатели са репресирани. Членовете на БКП са изключени от партията, а Благой Димитров – от Съюза на българските писатели. Въпреки наложеното информационно затъмнение, тяхната позиция бързо става известна на широката общественост, голяма част от българите намират начин да изразят своето възхищение към изявените български творци. Които вече са достатъчно известни както със своето творчество, така и с последователното си критично отношение към властта⁴⁷. От този момент насетне в публичното пространство се тиражира афоризмът: „Не съм го чел, но съм против!“ От този момент насетне в средите на художествената интелигенция все повече се увеличава чувствителността към натиска на управляващите да се изразяват мнения, безрезервно подкрепящи официалната българска политика, но мнения, които голяма част от творците не споделят. От този момент насетне все повече интелектуалци предпочитат да заемат изчаквателна или мълчалива позиция към определени политически и културни прояви, вместо изискваната и очаквана от тях публична подкрепа на лансираните официални мнения. Така до края на 70-те – началото на 80-те години значително нараства и броят на „инакомислещите“, и на тези, които ги подкрепят.

Следващият голям културен скандал избухва през 1982 г. Макар и не директно, той е повлиян от вълненията в Полша през 1980-1981 г. Раздвижването в българските интелектуални среди нараства. На книжния пазар се появява монографията „Фашизмът“ на Желю Желев, която дълги години обикаля издателствата, а копия от ръкописа ѝ се предават от ръка на ръка. Тя става обаче масово търсена и четена след нейното инкриминиране. След като са отправени обвинения към автора, че в изложението е направил проз-

⁴⁶ И. Сарандев. Валери Петров. Литературна анкета. С., 1997, с. 94.

⁴⁷ Н. Христова. Власт и интелигенция. Българският скандал „Солженицин“ 1970-1974. С., 2000.

рачен аналог между фашизма и комунизма. След многобройните обсъждания от различни инстанции, след наложените партийни и административни наказания на автор, рецензенти и редактори от издателство „Народна младеж“. В защита както на книгата, така и на репресираните се обявяват известни български интелектуалци, голяма част от които със сериозен антифашистки актив⁴⁸. Създава се голямо напрежение в интелектуалните среди, което изправя пред сериозни проблеми управляващите. Отзвукът от този скандал е толкова голям, че още тогава се съчинява и разпространява следният анекдот, който поставя монографията „Фашизмът“ редом с революционните изяви в другите източноевропейски страни. Той гласи: „Какво са направили народите на Източна Европа след Втората световна война? Унгарците през 1956 направили въстание, чехите през 1968 г. – „Пражка пролет“, поляците през 1980 г. – „Солидарност“, българите през 1982 г. – издали „Фашизмът“...“⁴⁹ И макар самият автор – Желю Желев, да намира този виц за пресилен, факт е, че след 10 ноември 1989 г. книгата „Фашизмът“ беше издигната като знаме на промените.

През същата 1982 г. от книжния пазар е иззет и романът „Лице“ на Блага Димитрова, под ударите на репресивния апарат попадат и създателите на филма „Една жена на 33“ – режисьорът Христо Христов и сценаристът Боян Папазов. Предириета е и пропагандна кампания срещу тези две произведения. И отново репресиите са тези, които популяризират авторите, репресиите са и тези, които подсилват въздействието на отправените послания. Хората започват да търсят дори внушения, които творбите не отправят. Създадената ситуация е и резултат на променените вече обществени нагласи, резултат на силно намалената роля на идеологията, която почти изцяло е изпразнена от съдържание и се е превърнала в нищо неозначаващ ритуал. Тя е резултат и от засиления критицизъм на българите към света, в който живеят.

Така в началото на съветската „перестройка“ в голямата си част българското общество се оказва подготвено за промените, които предстоят. Отново обаче партията-държава, начело на която стои всевластният Тодор Живков, прави опит да овладее положението и да лансира тези (като например твърдението, че „перестройката“ ние отдавна сме я започнали – още на априлския пленум 1956 г. – и сега трябва само да я задълбочим), които по същество целят запазването на властта. Този път обаче промените започват в центъра – Москва, и за първи път негативните настроения към Съветския съюз, трупани през годините, в резултат на прекомерните клетви за вярност към СССР, се преобръщат в позитивни. Българите масово четат съветска преса и гледат нашумели телевизионни предавания. Така за две-три години обществените настроения стават твърде динамични, „перестройката“ навлиза в заключителната си фаза – „ерата на гласността“. През 1987 г. в Бъл-

⁴⁸ Фашизмът срещу „Фашизмът“. С., 1991, с. 35.

⁴⁹ Пак там, 36-37.

гария се провежда Юлския пленум на ЦК на БКП, на който се обявява и възможността за юридическо регламентиране на неформални организации и сдружения.

Официалното обявяване на този текст е последвано и от конкретни действия. В началото на 1988 г. се появяват първите „дисидентски“ организации като „Независимото дружество за защита правата на човека в България“, „Комитетът за защита на религиозните права, свободата на съвестта и религиозните ценности“ и Независимият профсъюз „Подкрепа“. Те обаче не получават голяма обществена популярност. Създадени в провинцията от бивши политически затворници, чиито имена са неизвестни на широката общественост, те не успяват да привлекат достатъчно членове и симпатизанти⁵⁰. И в този момент българите продължават да са недоверчиви към хора, които отричат системата като цяло. Тяхното поведение продължава да се възприема като безперспективно.

Доста по-различно е отношението към Обществения комитет за екологична защита на Русе, основан на 8 март 1988 г. в Дома на киното след прожекцията на филма „Дишай“ на режисьора Юрий Жиров. Голяма част от обществеността следи с повишен интерес съдбата на тази дисидентска организация. И това тя прави не просто защото екологичните проблеми в този момент са добили особена актуалност – след аварията в съветската АЕЦ Чернобил през пролетта на 1986 г. и в резултат на голямото замърсяване на гр. Русе от химическия комбинат в румънския гр. Гюргево – а защото начело на този комитет застават известни български интелектуалци, чиито послания продължават да се приемат безрезервно от българите – писателят Георги Мишев, художникът Светлин Русев, актьорът Петър Слабаков, треньорката по художествена гимнастика Нешка Робева, журналистката Соня Бакиш – съпруга на председателя на Народното събрание Станко Тодоров, който също има симпатиите на широките обществени среди⁵¹.

И макар че тази организация не успява нито юридически да се регистрира, нито да развие по-нататъшна дейност, тя си остава една от най-популярните до есента на 1989 г. Причина за това е и фактът, че властта веднага взема мерки да я забрани. Използват се различни прийоми – от силите за сигурност, до заплахи, подкупи и разбира се – репресии. Изключването от БКП през всичките години на социализма се приема като изключително сурова санкция, към която управляващите прибегват и в конкретния момент. Силно въздействие върху мнозинството българи оказва позицията на Станко Тодоров, който в знак на солидарност със съпругата си подава оставка като председател на парламента. Оставката, разбира се, не е приета, но жестът масово се коментира, той се тълкува като сериозно свидетелство за отслабване на властта на Т. Живков.

Така се стига до есента на 1988 г., когато в 65-а аудитория на Софийския

⁵⁰ Д. Иванов. Политическото противопоставяне в България 1956-1989 г., С., 1994, 124-139.

⁵¹ И. Баева. Из историята на българското дисидентство... 33-52.

университет се създава първата неформална политическа организация – „Клубът в подкрепа на гласността и преустройството в България“. Начело отново застават известни български интелектуалци, голяма част от които със сериозен актив от времето преди края на Втората световна война, като поетът Христо Радевски, режисьорът Дучо Мундров, поетът Радой Ралин, професорът Кирил Василев, академикът Алексей Шелудко. Сред учредителите са и поетесата Блага Димитрова и философът Желю Желев. Членове на клуба са предимно интелектуалци – комунисти, но има и немалко безпартийни. Той си остава докрая една затворена организация, която обаче се ползва с голяма популярност. Една организация, която действа в рамките на Конституцията и в подкрепа на „Юлската концепция“ от 1987 г. Трябва да отбележим, че не само в програмата ѝ няма отрицание на социализма като система (което е повече от естествено с оглед перспективите за съществуване), но и самите учредители са радатели за реформиране на системата в границите на „перестройката“. Това далеч не принижавя голямата роля и значение на „Клуба в подкрепа на гласността и преустройството“. Дори напротив – точно този характер на организацията е основание да я определим като „дисидентска“, а не като политически опозиционна. Членовете на Клуба издават редица документи и се обявяват в защита на всеки и всичко, което в една или друга форма попада под ударите на властта. Те подкрепят протестната гладна стачка на пловдивския поет Петър Манолов, защитават българските турци, върху които е упражнено насилие по т. нар. възродителен процес, реагират срещу засилените мерки от страна на ДС. Почти всички действия на членовете на „Клуба в подкрепа на гласността и преустройството“ се популяризират чрез чуждите радиостанции, които в края на 80-те години масово се слушат от българите. Именно дейците на тази „дисидентска“ организация въздействат върху голяма част от интелигенцията, на практика показват възможността да се противодейства на управляващите, да се изразява почтена гражданска позиция без страх от репресии. Опитите на властта да компрометира най-активните дейци на организацията всъщност увеличава още повече тяхната популярност⁵². Имената на Желю Желев, Радой Ралин, Блага Димитрова стават символ на протеста срещу режима на Т. Живков. Едно управление, което през 1989 г. се приема от повечето българи не само като изчерпано, а и като съществена пречка за бъдещото развитие на страната.

Така българското общество през втората половина на ХХ в. е под силното въздействие на естетическите и гражданските позиции на изявени интелектуалци-„инакомислещи“, така то засилва своя критицизъм през годините, така то държи будно съзнанието си, така то, в края на 80-те години поставя под съмнение не само действията на властта, а и възможностите на социалистическата система. Преживяното през годините бавно, но непрекъснато разкрепостяване се оказва добра основа за стартиране на промените

⁵² Е. Калинова, И. Баева. Българските преходи..., 144-145.

след падането на Берлинската стена. Фактът, че демократизацията в България върви отново с по-забавени темпове в сравнение с Унгария, Полша и Чехословакия се дължи не на липсата на обществена зрялост за тези промени, а на погрешно избрания път. На липсата на достатъчно ясни концепции за структурно преобразуване, на липсата на достатъчно опитна политическа класа и не на последно място – на специфичното геополитическо положение на България. Не бива и нямаме право да търсим вината за днешната си незавидна съдба в неизпълнената социална функция на българския духовен елит в годините на държавния социализъм, а в ненамерения верен тон на новите публични личности в диалога им с обществеността. Или по-скоро – в липсата изобщо на такъв диалог. Защото българското „дисидентство“, макар и по твърде специфичен начин, успя да отправи своите послания в едно много трудно време. Докато съвременните интелектуалци се оказват подвластни на нови, при това твърде абстрактни идеологеми и не успяват да формулират ясни послания, които да се подемят от мнозинството българи. Защото в постмодерното общество да се говори за „дисидентство“ е анахронизъм, но да се омаловажава и обезстойностява хуманизиращата роля на интелектуалците е пагубно. Още по-тревожно е когато самите интелектуалци не намират себе си и не осъзнават собствените си отговорности пред обществото.